

MAHTUMKULU'NUN MANEVÎ ÜSTADLARINDAN BİRİSİ: YESEVİ DERVİŞİ HAKİM ATA

Gözel AMANGULIYEVA

Türkmenistan Millî Elyazmaları Enstitüsü Araştırmacısı

ÖZET

Hakim Ata, Türk Tasavvuf Edebiyatının önemli temsilcilerinden birisi, bu edebiyatın kurucusu kabul edilen Hoca Ahmet Yesevi'nin dervişi ve halifesidir.

Yesevilik mektebinin manevî ve edebî çizgisini devam ettirmek amacıyla, bizzat Ahmet Yesevi tarafından Harezmi bölgesinde görevlendirilen Hakim Ata, bu coğrafyada yaşayan Türk toplulukları üzerinde derin izler bırakmış; söylediği hikmetler ve yaptığı irşad faaliyetleriyle adeta şeyhiyle özdeşleşerek haklı bir şöhrete ulaşmış; bu çerçevede onun Türkistan yurtlarına yayılan şöhretinden, Hazar Ötesi Türkmenleri de nasiplerini almışlardır.

Türkmen halk edebiyatı ürünlerinde ve Türkmen klasik şairlerinin eserlerinde Hakim Ata'nın özel bir yeri vardır, Gul Süleyman, Süleyman Bakırgani, Süleyman Ata gibi ünvanlarla Hakim Ata'yı kendi sosyal kimliklerinden birisi kabul eden Türkmen halkı, onun dünya görüşünü medeniyetine sindirmiş, hikmetlerini asırlardan beri yaşama biçimi haline getirmiştir, Bu misyonuyla Hakim Ata, Türkmen klasik şairlerinin pek çoğunun üstadı olmuştur.

Tasavvuf edebiyatına yönelerek yaşadığı çağın ve toplumunun şartlarına göre bu çizgiyi geliştiren Mahtumkulu, manevî ve edebî üstadları arasında Hakim Ata'yı da saymakta ve böylece tasavvufî etkileşim zincirinin 18. asır Türkmen toplumuna taşınmasını sağlamaktadır.

Tıpkı Ahmet Yesevi'nin bazı hikmetleri ve pek çok dizelerinin şu veya bu şekilde Hakim Ata'ya mal edildiği gibi, Mahtumkulu'da da Hakim Ata'nın edebî tesirleri açıkça görülmektedir. Bu ise, geleneksel Türk-İslâm kültürü çerçevesinde, tasavvuf edebiyatının üstadları arasında bir etkileşim meselesidir.

Anahtar Kelimeler:

Yesevî, Hakim Ata, Mahtumkulu, Tasavvuf, Edebî Etkileşim, Millî Kültür

GİRİŞ

Türk Tasavvuf edebiyatının tanınmış temsilcilerinden olan HAKİM ATA (Süleyman Ata, Süleyman Bakırgani, “Gul Süleyman”), XII.yüzyılın ilk yarısında, Harezmi bölgesinin Bakırgan (elyazmalarda “Akkurgan”) obasında dünyaya gelmiş, ünlü şahsiyetlerden birisidir. Eldeki kaynaklarda bu şahsiyetin doğum yılı kesin olarak gösterilmemiş olsa da, ölüm tarihi ve bibliyografyasına ait bazı bilgiler bulunmaktadır.

Resimli Türk Edebiyatı Tarihi adlı kaynakta: “Hakim Süleyman Ata (?-1186), Hoca Ahmet Yesevi'nin yetiştirdiği tanınmış sofilerden birisidir. O, piri tarafından tasavvuf öğretisini yaymak ve yolunu devam ettirmek amacıyla Harezmi bölgesine gönderiliyor. Kul Süleyman Bakırgani'nin şöhreti Karahanlı hükümdarlarından Buğra hanın kulağına ulaşmış ve kızı Anber'i onunla evlendirmiştir. Hakim Ata'nın bu kadından Asgar, Mahmut ve Sultan Hubbi adlarında 3 oğlu dünyaya geliyor.” (*Banarlı, 1971*) şeklinde bir bilgi yer almaktadır.

Bu bilgiler, mevcut ilmî-tarihî kaynaklarda aşağı-yukarı aynı şekilde beyan ediliyor. Meşhur şahsiyetlerden söz açan “Tezkiret-ül Evliya” ve “Reşahad Ayn'ül Hayat (Dirilik Kaynağından Sızıntılar) adlı eserlerde, Ahmet Yesevi divanlarının mukaddemelerinde bu büyük şahsiyet hakkında ilgi çekici bilgiler verilmektedir.

Türkmenistan Millî Elyazmalar Enstitüsü'nde (*TMEE, Kayıt No: 56*) muhafaza edilen, Yesevi Divanı'nın hicri 1329 tarihli Taşkent taşbasmasının girişinde (mukaddime) şu cümleler vardır:

“Hakim Ata, Türkistan meşayihlerinin ulularındandır. Hezret-i Hoca Ahmet'in dördüncü halıfalarıdır. Atları Süleyman ve lakabları Hekimdir ki, Türkî dilde dervişler muamalatı togrusığa ayttan hikmetleri mâğlûm ve meşhurdur. Refaydalık nefeslerinden bir misaldir ki halkının hormatı, vaktinin ganımatı için diyipdirler: Her

kim görseñ Hızır bil, her tün görseñ Gadır bil. Yene ol kişiğe mensup bir meseldir ki nefisini sındırmak için diyipdirler: Barça yağşı biz Yaman, barça buğday bir saman... Hekim Süleyman'ın mesgenleri velâyet Horezm'de erdi. Ol yerde dar-ül fenadan dar-ül bakaga rihlat kıldılar. Akkorgan diygen movzugda gabrı mübarekleri mâğlûm ve meşhurdur.”

HAKİM ATA'YA TÜRKMEN BAKIŞI

Türkmen'in büyük oğlu Mahtumkulu Firaki'nin severek okuduğu, adını sürekli anarak şairane üreticiliğinde büyük hürmetle yer verdiği Kul Süleyman'ın, Ahmet Yesevi'nin dervişi olduğunu pek çok kaynak tasdik etmektedir.

Bu çerçevede Mahtumkulu:

“Bardı karı Bakırgan
Şol Türkistan'a sarı...”

kaydını düşüyor. Bu şahsın (Hakim Ata'nın) bizzat kendisi tarafından da:

“Türkistana baralıñ
Hızmatında bolalıñ
Ülüş berse alalıñ
Şeyhim Ahmet Yasavı.

Baba Maçın ol soltan
Mürid boldı bigüman
Hekim Ata
Süleyman
Şeyhim
Ahmet Yasavı...”

denilmek suretiyle, onun, yani “Medine'de Muhammet” sözünün hemen ardından Türkmenler arasında “Türkistanda Hoca Ahmet” sözü getirilerek adı tutulan Hoca Ahmet Yesevi'nin müridi olduğu açıkça belirtiliyor.

Görüldüğü üzere, Hakim Ata Süleyman “ülüş almak” (hisse almak) ve derviş olmak maksadıyla Türkistan'a gidiyor. Burada Ahmet Yesevi'nin

elinde, onun istediği kıvamda yetişiyor. Diğer öğrencilerin bir yılda aldıkları ilmi, yani Kur'an-ı Kerim'i bir haftada hatim ediyor. Bu özelliğini gören şeyhi, onu derhal müritliğe kabul ediyor. Hatta bazen de öğrencilerini ona emanet ediyor.

Rivayete göre; Bir gün Hoca Ahmet Yesevi'nin yanına Hızır Ata (Hızır A.S.) geliyor. Süleyman'daki ilmin yüksek dereceye ulaştığını görerek, ona, “Bu oğlanın adı 'Hakim' olsun, hakimler gibi adaletle iş görecektir, hizmet yapacaktır. Sen, buna icazet ver.” diyor (*Orazguli-Sarlı-gızı, 1995*).

“Gul Süleyman” ın “Hakim Ata” adını alışı ile bağlantılı olarak bir başka rivayet daha vardır. Bu rivayete göre: Bir gün Hoca Ahmet, medreseye odun toplamaları için dervişlerini kırlara gönderiyor. Dervişler topladıkları odunlarla geri gelirlerken yağmur yağıyor. Diğer dervişler yağmurdan korunmak için odunları başlarına siper yaparken, Süleyman tam tersine sırtındaki kaftana sararak odunların kuru kalmalarını sağlıyor. Kendisi ıslanmasına rağmen odunları kuru olarak medreseye getiriyor. O, yaş odunları yakmak için kuru odunun gerekli olacağını önceden hissetmiş. Bunu gören Hoca Ahmet, “Oğlum sen hakimler gibi iş yapmışsın. Bundan sonra senin adın Hakim olsun” demiş (*Orazguli-Sarlıgızı, 1995*).

Kul Süleyman'ın “Hakim Ata” adını alışı ile ilişkili olan bu rivayet, aynı şekilde, Ali Şir Nevaî'nin “Nesâyimü'l - Muhabbe” adlı eserinde de tekrarlanmaktadır (*Nevaî, 1996*).

Tanınmış Rus bilgini K. G. Zaleman, Londra'nın Asya Müzesi'nden XIV-XV. asra ait yazarı belirsiz “Hakim Ata Risalesi” adlı bir eser ele geçirerek, bunu 1897 yılında Sankt-Petersburg'ta kendi tercümesiyle neşrettirmiştir. Hakim Ata Süleyman'a bağışlanan bu eser, şekil özellikleri bakımından Türkmen halk destanlarına benzemekte olup, nesir ile nazım birlikte kullanılmıştır. Bu eserde de, Süleyman'a “Ata” lâkabının verilmesi, yukarıdaki rivayette belirtildiği

gibidir. Bununla birlikte eserde, bu rivayet, şairin tamamıyla kendi mısralarıyla şöyle veriliyor:

“Eski-üski borküm bar
Sarık-sarık görküm bar
Şeyhim otunga iberse
Barmasga ne erkim bar.

Tonum otunga çolgap
Tenim sovukga teplâp
İşkdan muhabbet ızlab
Hızır-Ilyas atam bar.

Gökden rahmet yagdırgan
Yerden nebat ösdürgen
Mahri süydün emdirgen
Hızır-Ilyas atam bar...” (*Zaleman, 1897*)

Hakim Ata'nın “Bakırgani” mahlâsını alışı ile ilgili olarak da bir rivayet bulunmaktadır. Bu rivayete göre:

“Hoca Ahmet Yesevi, yetiştirdiği dervişlere icazet vererek onların her birini kendisinin halifesi hükmünde tasavvufi görüşlerini yaymak ve devam ettirmek amacıyla bir bölgeye gönderir imiş. Hakim Ata'yı da bir deveye bindirip;

- “Gıt oğul, devenin çöker yer senin mekânındır. Sen o yerin halkına benim adıma halifelik edeceksin.” diyerek yollamış. Hakim Ata'nın devesi Harezmi bölgesinde Amuderya (Ceyhun) ırmağı boyunda insan yaşamayan bir yerde çöker. Devenin çöküş sebebini kavramayan Hakim Ata, kaldırmak için uğraşıp dursa da bunu başaramaz; deve kalkacağı yerde bağırıp durur. Devenin bağırıklarını duyan çevredeki çobanlar ve diğer insanlar başına toplaşır bu dervişe;

- “Sen kimsin? Nerelisin? Deveye niçin eziyet ediyorsun?” diye sorarlar. Hakim Ata niçin geldiğini, niyetinin ne olduğunu anlattıktan sonra;

- “Sonrasını siz görüyorsunuz. Deve insan

yaşamayan bu yerde çöktü, kaldırmaya çalışsam da bağırıp duruyor.”der. İnsanlar, Hakim Ata'nın sıradan bir adam olmadığını anlarlar ve kendileri de burasını yurt tutarlar. Böylece bu meydanlık zamanla bir obaya dönüşür. Obanın adı da Hakim Ata'nın devesinin bağırması yüzünden “Bağırğan” olarak kalır (*Orazguli-Sarlıgızı, 1995*).

Zamanla yerli halkın dil özellikleri nedeniyle “Bağırğan” adının “Bakırğan”a çevrilmiş olması mümkündür.

Hakim Ata konusunda Türkmenistan'da yapılan çalışmalar çok az sayıda olmakla birlikte, bu arada, bunlardan bazılarına temas etmeden geçemeyeceğiz. Ta 1920'li yılların sonunda Akademik A.N.Samoyloviç “Hakim Ata ve Mahtumkulu” (*Samoyloviç, 1960*) adlı makalesini yazmıştı. Bundan çok sonraları, merhum bilgin Ahmet Bekmiradov 1981 yılında “Hakim Ata'dan Habar Alsak” adıyla geniş hacimli makalesini yazıyor (*Bekmiradov, 1989*). Bu makalede Bekmiradov, Mahtumkulu'nun edebî ve manevî üstadları hükmünde Hoca Ahmet Yesevi ile onun dervişi Hakim Ata'nın şahsiyetinden etkilenişi ve ayrıca Hakim Ata'nın hayatı-eserleri konusunda çeşitli meseleler çerçevesinde görüşler ortaya koyuyor. Makalesinin sonunda da bu ulu şahsiyetin özel bir titizlik ile incelenmeye değer olduğunu vurguluyor. Ahmet Bekmiradov'un da belirttiği gibi, Türkmenistan Millî Elyazmalar Enstitüsü'ndeki bazı elyazmalar ile, Kazan, Taşkent, Sankt Petersburg taşbasmalarında hikmetleriyle karşılaştığımız bu tarihî şahsiyet araştırılmalı, hakkıyla incelenmelidir.

Kul Süleyman Bakırğanı'nın doğduğu yıl kesin olarak belli olmasa da, mevcut kaynaklarda onun 1186 yılında vefat etmiş olduğu biliniyor. Bu mutasavvıf şairin nesil silsilesini ise, elyazmalarda şu şekilde izlemek mümkündür:

“Bedir Ata, onun oğlu Sedir Ata, onun oğlu İskender Ata, onun oğlu Yahya Ata, onun oğlu Kaysar Ata, onun oğlu Mirat Ata, onun oğlu Sü-

leyman Ata... Süleyman Ata'nın iki oğlu var: Muhup Ata ve Sücülük Ata. Sücülük Ata'nın oğlu “Soltan Kutb'ul Aktap” (pirlerin piri) Hekim Ata Süleyman. Hazreti Hoca Ahmet Yasavî Ata, setbi tarikat babında hikmet gördü ki ol sebepten Hekim Ata diyip ayıldılar. Hekim Süleyman'ın 3 oğlu bar. Biri Asgar Hoca, biri Mahmut Hoca, biri Soltan Hupbi Hoca Selimulla(h) ayrıldı. Tirik suratı bilen gayip boldı (diri iken kayboldu)...” (*Amangulyeva, 1988*)

Tarihî şahıs Hakim Ata hakkındaki bu bilgileri, biz, İran'ın Malayşih obasında yaşayıp vefat eden Allaguli Hüseyin Ata oğlunun iş yerinden yazıp aldık. Şecere yazısının üzerinden 100 yılı aşkın zaman geçmiş olup, bu şecere nesilleri tarafından devam ettirilip geliyormuş.

Buna benzer bilgiler bize başka bir kaynaktan, daha da öncesine ait, bundan yaklaşık 700 yıl Hoca Ahmet Yesevi'nin türbesindeki bir el yazmadan göçürülen soy kütüğünden de malumdur (*Orazguli-Sarlıgızı, 1995*).

Kul Süleyman Bakırğanı'nın derin mânâlarla yoğrulmuş **Hikmetleri**, **Miraçnâme** (Magaçna-me), **Ahr Zaman Kitabı** (Kitabı Ahrzaman), **Bibi Meryem** adlı eserleri, ayrıca onun hayatıyla ilgili olarak yazılan “**Er Hupbi'nin Destanı**” (*Gul Şeref, 1899*) adlı bir eser olup, bu eserler günümüze elyazmaları ve halk dili yoluyla ulaşmıştır. Eserleri uzun yıllar medreselerde ders kitabı olarak okutulup gelmiştir.

Hakim Ata hikmetlerinin hem önceki devirlerde, hem de günümüzde sevilerek okunmasının sebebi, onun sadece Allah sevgisinden bahsetmiş, Hz. Peygamberden ve onun ümmetinin yaptığı amellerden gurur duymuş olmasından ibaret değildir. Ayrıca hikmetlerin dinî-sufistik içerikte olmasına rağmen sade bir dille beyan edilmesinden başka, insanları yüksek insanlık ruhuyla eğitmeye yardım eden güzel öğüt-nasihatlarla bezenmesi de önemli bir etkidir. Bu hikmetler halkın, mezhebe bağlılık, temizlik, alçak gönüllülük... gibi davranışlara yönelmesi

doğrultusunda vasita olarak kullanılmıştır.

Hakim Ata hikmetlerinde, “İnsan” ın alçak gönüllü ve güzel karakteri olması, birbirinin kıymetini bilmesi, birbirini incitmemesi, ömür sermayelerini en iyi şekilde değerlendirmesi, nefsinin önüne düşmesi değil onu öldürmesi yani nefsini yenmesi... gibi meselelerde çağına göre mükemmel ve aydınlık görüşler öne sürülüyor.

Şair:

“Barça yağşı biz yaman
Barça bugday biz saman”

dizeleriyle, alçak gönüllülüğünü ifade ederek insanları da böyle olmaya çağırırken;

“Her kim görseñ Hıdır bil
Her tün görseñ Gadır bil...”

dizelerinde de, insan mertebesine ve ahlâkına çok yüksek bir değer biçmektedir.

Yukarıya aldığımız iki dize ile bağlantılı olarak şöyle bir rivayet vardır. Irak şahı, Horasan şahına cevaplandırılması için bazı sorular gönderiyor. Horasan şahı bu soruların cevabını ilim ve takva yönüyle çok güçlü olan Hakim Ata'nın vermesini istiyor. Hakim ise bu sorulara şiirle cevap veriyor (*Amangulyeva, 1998*).

Bu cevabın bir bendinde, bizim yukarıya aldığımız sözler bulunup, bu dizelerde Hakim Ata: “Hiç bir zaman insanoğlunu küçük görme, küçültme. İnsanların her biri, Hızır A.S. gibi saygıya lâyıktır. Mümkün olduğu kadar insanları aziz tut, zora ve eziyete muhatap etme. Bu dünya beş günlüktür, kadrini bil. Hatta her geceyi de Kadir gecesi gibi gör, kadırlı tut. Çünkü bir daha yaşa-' yalmazsın.” demektedir.

Buna benzer görüş ve düşüncelerle yoğrulmuş çok sayıda hikmetler yazan Hakim Ata'nın itibarı, dervişliği sırasında, piri Ahmet Yese-

vi'nin, onun dervişlerinin ve diğer ünlü din adamlarının yanında çok yüksekti. Bir şiirinde şöyle diyor.

“Basıp nebsiñni öldür
Gızıl meñziñni soldur
Hekim Süleyman guldur
Satıp iysin demişler...”

YESEVİ'DEN HAKİM ATA'YA, HAKİM ATA'DAN MAHTUMKULU'NA

Yalın, anlaşılır, akıcı, şirin, derin manalı dizeleri üretmeyi başaran bu şahsiyetin ahlâkî hasletlere sahip, temiz ve pak niyetli olduğunu gösteren bu dizeler bir veya iki tane değildir. O; Allah'a âşık, Hak sözüne âşıktır. Bu yüzden olsa gerek, çeşitli devirlerde de insanları, bu kapsamda Türkmen'in şeyda bülbülü Mahtumkulu'nu kendisine ilgisiz koymamıştır. Mahtumkulu:

“Soltan Veyis pehlivanı,
Hekim Ata Süleyman'ı,
Hoca Yusup Hemadanı,
Ol şıhı kelan içinde...”

(*Mahtumkulu, II, 1983*)

diyerek, Kul Süleyman'ın adını, çağlarında halkın gözünde takvada eşsiz bir dereceye ulaşan ulu şahsiyetler ile bir sırada gösteriyor. Mahtumkulu, gerektiğinde gereken ilhamı da Hakim Ata'nın edebî üreticiliğinden çekip almış, gönül ağacını onun manevî kaynağından beslemiş, hatta dizelerinden etkilenerek onunkilere benzeyen şiirler bile yazmıştır.

Hakim Ata'nın kendisinin de Hoca Ahmet Yesevi'ye özenerek yazdığı onunki ile aynı adı taşıyan hikmetleri olmuştur. Bu sebeple bazı neşirlerde, Hakim Ata'mn hikmetleri Hoca Ahmet Yesevi hikmetleri ile birbirine karıştırılmış olarak verilmiştir. Bu doğrudan doğruya neşri hazırlayan şahsın hatası değildir. Çünkü o devirlerde

de (12-13. yy), Mahtumkulu'nun devrinde de (18. yy) bir şairin kendi eserini tanınmış bir şahsiyetin adına vermek geleneği devam etmekteydi. Bu yüzden, bu eserlerin yayına hazırlandığı sırada gereken titizlik ve dikkat gösterilmemiş ise, yanlışlığa yol açılması mümkündür. Basit bir örnek olarak, Ahmet Yesevi ile Hakim Ata'nın eserleri arasında:

“Sopı nakş olduñ veli, hergiz müsülman olmadıñ.”
dizeleriyle bitirilen iki büyük hikmet vardır.

Görüldüğü üzere bunların adları aynı olsa bile, Ahmet Yesevi hikmetinde kendisine, kendi nefsinde seslenirken; Hakim Ata ise kendisiyle birlikte Ahmet Yesevi'den terbiye alan diğer dervişleri eleştiriyor.

Bunlar gibi addaş, birbirine benzer kafiyeli, redifli veya nakaratlı olarak tekrarlanan şiirler birkaç tanedir. Bunları bir düzene koymak ve açığa kavuşturarak yayımlamak gereklidir. Her iki muhterem şahsiyetin eserlerini bütünüyle neşire hazırlamak ise çok yararlı bir çalışma olacaktır.

Mahtumkulu Firaki'nin temellerini attığı edebî mektep ve bizzat edebî şahsiyetine tesir eden üstadlar konusunda söz açıldığında, şairin yukarıya bir bölümünü aldığımız “içinde” redifli şiiri göz ardı edilmese gerektir. Bu çerçevede söyleyeceklerimizin bazıları edebiyat ilmi için bir yenilik değil. Daha önceleri gerek Türkmen ve gerekse diğer Türk halklarının bilginleri tarafından çeşitli görüşler ve tespitler ortaya konulmuştur. Hatta bu konuyla doğrudan doğruya ilişkili olarak tanınmış bilginlerden Samoyloviç, “Mahtumkulu ve Hakim Ata”, Ahmet Bekmiradov ise “Mağtımğulının Halıpaları” adlı makalelerinde söz açtılar. Ancak şairin manevî üstadlarından olan Hakim Ata meselesi ve bu ikisinin şairane üreticiliğinin ayrılmaz ilişkileri kapsamında henüz ayrıntılı ve derinlemesine sözler edilmedi.

Prof.Dr.Aşır Orazov, merhum bilgin M. Annamammedov'un “Mahtumkulu Gizli Sırrın Var İçte” adlı kitabına yazdığı sözbaşı yazısında, “Klasik edebiyatı (bu çerçevede Mahtumkulu'nu da) İslâm'dan ve İslâm mistisizminden ayrı olarak düşünmek asla mümkün değildir. Şairi kurduğu edebî ekolden, üstadlarından (yani Azadi'den Hoca Ahmet Yesevi'den, Hakim Ata'dan) ayırmak, onun edebî düşüncesinin, bu ekolün, bu üstadların edebî dünyasından kabarıp çıkmış olması sebebiyle mümkün değildir” (*Annamammedov, 1994*) diyerek mesele hakkında tespitlerde bulunmuştur.

Gerçekten de Mahtumkulu, yukarıda adları belirtilen üstad şahsiyetleri, insan severlik öğretisinin ve kendisine ruhî cömertlik kazandıran sufizme katılmanın yollarını gösteren üstadlar olarak kabul etmektedir.

Tasavvuf ilminde hedeflenen, benimsenen olgunlaşmaya ulaşmak için öncelikle bir “üstad” a ihtiyaç vardır. Bu sebeple Mahtumkulu, bu üstadları kendisine “Pir” ediniyor. Çünkü şair, tasavvuf yoluna onların gösterdiği yoldan gidiyor. Bunun kendine özgü sebepleri vardır. Bu noktada biz, Türk Tasavvuf Edebiyatının kervanbaşı kabul edilen Hoca Ahmet Yesevi ve Hakim Ata'nın, tasavvuf edebiyatının önde gelen temsilcileri olduklarını biliyoruz.

Mahtumkulu, onların sufistik öğretilerine ve ortaya koydukları temel amaçlara ilgisiz kalamazdı. Bu şahsiyetler hakkında ve onların inci tanesi gibi mükemmel mânâlarla yoğrulmuş hikmetleri doğrultusunda, babası Devlet Mehmet Azadi 'den pek çok şeyler öğrenmişti.

Biz, “Allah”ın, Mahtumkulu'nun edebî üreticiliğinde güzelliğin, iyiliğin ve temizliğin sembolüne dönüştüğünü ve “O”nun ışıklı duyguların doruğunda şam çırası gibi durduğunu söylemek istiyoruz. Bizatihî ulaşılması gereken bir varlık olan Allah'a yönelen Mahtumkulu'daki “aşk” ise, temel çekirdeğini Hoca Ahmet Yesevi'nin ve onun sevgili dervişi Hakim Ata'nın Türk dilli ta-

savvuf öğretisinden elde etmiş, onların olgunlaştırdığı kaynaktan gözbaşını alıp gelmiştir. Bu öğretisi: “âşık olmak”, “aşka düşmek”, “hâl'e sahip olarak maşuk ile karşılaşmak” gibi maksatlarla yoğrulduğu için de, Mahtumkulu onlardan himmet istiyor. Bu üstad şahsiyetler, Allah'a olan aşkın gerektirdiği şartları yerine getirmek üzere, kendi öğretilerine hizmet etmek için başın, yüreğin, gönlün ve bütün ruhun O'na, yani Allah'a yönelmesini tercih ettiklerinden dolayı, şairin kendisi de bu yola bir “pir” in yardımıyla girebileceğini şart olarak gösteriyor. Çünkü Yesevi, yol gösterici bir mürşit olmadan bu yola çıksan bile, yolda kalırsın diyor:

“Üşbu yolnu pirsiz davga kılğanları
Sarsan bolup, ara yolda galar ermiş.”

Mahtumkulu, manevî hocası Kul Süleyman Bakırganı'ye, bu yolu geçmek konusunda Yesevi'nin yardım etmiş olduğunu, bizzat kendi dizelerinde anlatıyor:

“Bardı Karı Bakırgan
Ol Türküstana sarı.”

Mahtumkulu'nun bu dizelerini teyit eden Kul Süleyman:

“Türküstanga baralın
Hızmatında bolalın
Ülüş berse alalın
Şeyhim Ahmet Yasavı.

Baba Maçın ol ,Soltan
Mürid boldı bigüman
Hekim Hoca Süleyman
Şeyhim Ahmet Yasavı.”

diyor. Ahmet Yesevi tasavvuf öğretisinin yolu temiz, tarikatı birleştirici ve hakikate uygun olması nedeniyle Hakim Ata'yı kayıtsız koymayışı gibi, Mahtumkulu'nu da bu çizgiye çekiyor. Mahtumkulu da kendisine “Onlar” gibi pir arıyor:

“Can mehrine düşdi talañ
Kuvvat bergen pir gözler men.”

Yine;

“Kâmil ayagna baş goy, yalançıdan el göter
Toba kılıp, bir piriñ, toprağna bulan köñ
lüm.”

Şair, “Köñlüm” şiirinde girdiği aşk deryasında boğulup kalmamak için kendisini bu girdaptan çıkaracak bir “mert” arıyor:

“Mert gerektir çıkara
Bu batıp galan köñlüm.”

HAKİM ATA ve MAHTUMKULU'DA BAZI MÜŞTEREK NOKTALAR

Mahtumkulu bu mertliği (yol göstericiliği) Kul Süleyman'da görmektedir. Çünkü o, halihazırda Hoca Ahmet'in aşk eşyası satılan pazarına girmiş, istediği cevheri alma fırsatını yakalamıştır. Mahtumkulu'nun kendi canını götürüp satmak için, tıpkı Yesevi' ninki gibi bir pazar aradığını şu dizelerden anlıyoruz:

“Can bermek asan hicrandan
Harıt köp, bazar gözler men.”

Kul Süleyman da, kendi ifadesiyle, bu pazarda alışveriş yapabilmenin yürek yangınlığı içindedir:

“Mıradım bar ol bazarda kılsam satıg
Tenim, canım, bar vücudum goysam tutug.”

Mahtumkulu, Ahmet Yesevi ile Kul Süleyman'ın temel “aşk” ve “âşık” yaklaşımlarını ye-

niden ele almak suretiyle bu çizgiye büyük hizmet etmiş, bunun için de onları şairane dünya görüşünün temel kaynağı haline getirmiştir. Şair, onlarla “Seyran İçinde” buluşmanın hayali içindedir. Ve “San Bolsam” diyerek kendisini onların safına katmanın arzusunu taşımaktadır.

“Aşk” konusunda Kul Süleyman:

“İşk anla sözünni,
Anlamaz sen özünü,
Arada ışk bolmasa.”

derken, Mahtumkulu:

“Yatırdım düş gördüm, tisingim, turdum
İşk bir müşgül işdir okıdım, gördüm
Şovkum şirin gördüm, bu yola girdim
İmdi çare yokdur dözmeli boldum.”

diyor. Bu şiirdeki lirikî kahramanın yattığı yerde düş görerek silkinip kalkması, onun önceki aşksız halini tasvir ederken; okuyarak ve görerek ışığı büyüülü aşk yoluna düşmüş olması ise, çaresizlik içinde bu derde dayanmak zorunda olduğunu anlatıyor. Şairin gönlünde aşk yelleri esmektedir:

“Yariñ yeli ösdi, özi gizlendi
Umit elin gördi, şunça gözlendi
Hicran kuvvatlandı, ışk tazelendi
Ol metbehde gaynap gızmalı boldım.”

Şimdi şair için “aşk odu” ile ısınmaktan, elini aşk ateşine uzatmaktan başka çare kalmamıştır:

“Yolda yolukdırdı çeşmi cadına
Ölçerdim, el çoydum ışgın oduna.”
Mahtumkulu'nun sufizmden ilham alarak

bulduğu, kullandığı, ayrıca geliştirdiği ve kendi görüşleri doğrultusunda yararlandığı “motifler” pek çoktur. Kötü ve şer nesnelere duyduğu yürek tiksintisi yüzünden insanları “temizlik”e çağırarak, iyi huylara heveslendirmek, sevgi üretmek şairin asıl maksadıdır. Önce de belirttiğimiz gibi temizliği, saflığı sadece “Allah”ta görüşü gibi, Mahtumkulu, temiz ahlâkî ve güzel nesnelere de yalnızca “tasavvuf” ta buluyor:

“Sâher tur, Hudaya yalbar
İslam öyün abat galsın
Yamanı goy, yağsa yol ber
Şeytan işi bibat galsın...”

Mahtumkulu'nun bu dizelerinin ötesinde, Kul Süleyman'ın:

“Bolsa könülde hatar
Saña kılğay Hak nazar
Toba kılğıl bahabar.
Sâher vagtı bolganda.”

dizelerinin bulunduğu hikmetinin ana düşüncesi yatmaktadır. Şairin kendisine manevî üstad seçtiği Kul Süleyman Bakırgani'nin yüce manalarla yoğrulmuş hikmetlerini severek, hürmet duyarak okumuş olduğunu, onun edebî şahsiyeti ile yakından ilgilenen herkesin hissetmesi mümkündür. Bunu, Mahtumkulu'nun babası Devletmemmet Azadi'nin bize ulaşan, kendi eli ile yazdığı bir elyazması da göstermektedir. Türkmenistan Millî Elyazmalar Enstitüsünde (*TMEE, Kayıt No: 546*) muhafaza edilen bu elyazmanın girişinde Kul Süleyman'a ait büyükçe bir şiir yerleştirilmiş olup, bu şiirin bizzat Mahtumkulu'nun kendi eliyle yazılmış olduğu tanınmış bilginlerimiz tarafından ileri sürülmektedir.

7 bentten ibaret olan bu hikmette şu dizeler var:

“Bayları perva kılar nefis itinge
Bermes hergis karz-kıfaya tilegenge
Avamlarga süytge berer yıganıga
Yılan-ıçyan katıg azap, mâhnet için.”

Şair burada nefsinin kölesi haline gelen zenginlerin paralarını borç isteyenlere yardım olsun diye değil de, tam tersine faiz karşılığı verdiklerini; bu kişilerin öbür dünyada azap çekeceklerini, ateş yutacaklarını söylemektedir. Bu dizeler doğrultusunda Mahtumkulu'nun “Gelse Gerekdir”, “Vepat Bar”, “Andadur”, “Emri Han Gelur”... gibi birkaç şiir yazmış olduğu bilinmektedir.

Kul Süleyman'ın hikmetleri Mahtumkulu'ya örnek alabileceği fikirler bahsettiği için, şair ister istemez bunları benimsemiştir.

Sufistik eserlerde fikir ve ideal büyük, sınırsız, geniş; ancak tip ve tiplene meselesi zayıftır. Mahtumkulu'da ise fikirleri tip ve kahramanlarla ifade etme kabiliyeti güçlüdür. Hem Hoca Ahmet Yesevi'de, hem de Kul Süleyman'da “İnsan Ruh”u ve “Nefis” konusundaki zengin fikirler mücerret (soyut) fakat net olarak beyan edildiği için, her yönüyle hissediliyor:

“Nefsim aytur: Bu dünyenimücerret (soyut) Hıtay, Kırgız, Kıpçak, Hindistat (soyut) Ağıban Çin, altın-kümüş tadistat (soyut) Vagt yetse bir genç tüzüp yatayın diyir.”

“İyip-ıçıp, tün-gün garın doldurıban
Yastık üzre tekye kılıp yatayın diyir”.

Mahtumkulu “nefis”i; nefsanî, gece - gündüz çabalayan, nefsinin önünde koşup duran aceleci kişi tipi ile canlandırıyor:

“Kimler elde tutup bu giñ cahanı
Halal, haram, barın yuvtup baradır.”

“Mertler gezer boldı namarda bağı
Şirleriñ tilkiden yüreği dağı
Pir bolup, pes oran, betpâl, seg oğlu,
Haram nepsin öñe tutup baradır.”

Mahtumkulu'daki kahramanın tersine, Kul Süleyman'daki “Ruh” kısmete razı olmakla yetiniyor:

“Ruhum aytur: kâşgi Hakdan tovfuk bolsan
Tüni-güni dınmayın Hak adın aysam
Kısmatıdan artık tagam iymes bolsam
Bu dünyanı yıgıp-tirip nâteyin diyir.”

Mahtumkulu, Kul Süleyman'ın bu görüşünü şu dizelerle beyan ediyor:

“Bende, seg bet işe batırlık etme
Alnında goyarlar, ol gün bu işi
Nebse uyma, şeytan rayına gitme
Hıcalata goyar, bilgil bu işi.

Nebsiñ aydar; Urgun, bu bird hözürdür.
Caniñ aydar; Hay, dur, Tañrı hazirdir.
Sen görmeseñ, ol-ha sana nazırdır
Utangın, eymengin, goygun bu işi.”

Şeytanın sürekli olarak “iyidir, yap” demesine karşılık “Rahman” a, “nefsine hakim ol” dedirilmesi; şairin kendi bulduğu bir fikir değil, tamamıyla ustada aracılığıyla halkı iyi işlere çağırmanın bir yoludur. Kul Süleyman'a göre her insan öncelikle kendi nefsinin öldürmelidir:

“Basıp nefsiñni öldür
Gızıl meñziñni soldur
Hekim Ata bir guldur
Satıp iysin dervüşler.”

Kul Süleyman'ın yukarıda belirtilen fikirleri çerçevesinde, Mahtumkulu'nun halkı bilgilendirme, eğitime, gerektirdiği yerde de korkutma yardımıyla oluşturduğu mesajlar topluluğu ortaya çıkıyor, “Ahır Zaman Geler”, “Ağlaşmak Bardır”, “Öyler Görür Sen”, “Bu işi”, “Galar Yaran-

lar”, “Geçer Yaranlar”, “Harap Eyeler”, “Gelse Gerekdir”, “Vepat Bar”... gibi birkaç şiir bunun açık örneğidir. Mahtumkulu'nun bu belirttiklerimizle birlikte bunlara benzer muhtevada yazılan diğer şiirlerinin temelinde, Kul Süleyman Bakırgani'nin “Ahır Zaman Kitabı” olarak adlandırılan hikmetler antolojisi bulunuyor. Mahtumkulu'nun “Gerçek Resul”, “Saçdı Muhammet”, “Ya Resul”.. gibi şiirlerinde, Hz. Muhammet'in din uğrunda yürüttüğü çalışmalar ve onun ölümü konusunda sohbet ediliyor. Kul Süleyman'ın “Resul Üçin” adlı hikmetinde şu dizeler bulunmaktadır:

“Ezrayılı pıgamberniñ canın aldı
Yerden-gökden perişdeler yıglap geldi.
Resul aydı: Ya Ezrayıl, goygul meni
Ogon İzim, can almaga izdi seni
Sahabalar yıglashurlar görüp anı,
On sekiz müñ alem fahri resul üçin.”

Resül'ün ölümüne bağışlanan bu eserin konusunu daha da zenginleştiren Mahtumkulu şu dizeleri ortaya koyuyor:

Yedi gün Kabe daşında gurt-guşlar ağladı
Aydyar Magtımğulu, bu pırkatıñ görgeç resul.”

Gerek klasik edebiyatta, gerekse günümüzde gönlü şiirden haz duyan şairler, birbirlerinden etkilenmeden yapamıyorlar. Bunların bazıları şairane ustalık göstermekle birlikte sadece ad kazanırken, bazıları ise insanların yüreğinde sürekli bir yer ediniyorlar. Kul Süleyman'ın şiirleri de Mahtumkulu'nun yüreğinde yer tutmuştur. Bu kapsamda bazı fikirler ve tipler, dolaylı veya dolaysız olarak Mahtumkulu'na tesir etmiştir. Onun devrinde Kul Süleyman'ın eserleri medreselerde ders kitabı olarak okutulmaktaydı. Bütün bunların neticesinde bazı dize veya bentler Mahtumkulu'nun eserlerinde yer almıştır.

Kul Süleyman'ın:

“Kün dogandan batarga
Tersa, Cöhüd, Tatarga
Gulluk kılıp Settarga
Şeyhim Ahmet Yasavı”

şeklindeki dizeleri, Mahtumkulu'da:

“Gün dogardan, gün batar
Tersa, Cöhüd hem Tatar...”

şeklinde yer alıyor. Yine bir şiirinde Kul Süleyman:

“İsrafil ferman birle surun urgay
Ezrayılı öz canını özi algay.”

derken; Mahtumkulu:

“Gök övrülip, dağlar sarsar yerinden
İsrafil surunı çalsa gerekidir.
Allah'ın emrinden, Hak permanından,
Ezrayıl öz canın alsa gerekidir.”

şeklinde seslenmektedir.

SONUÇ

Verdiğimiz örneklerdeki gibi benzerlikleri, bu iki şairin pek çok şiirinde görmek mümkündür. Bu noktada mesele, bunları karşılaştırmak veya incelemek değil, Mahtumkulu gibi Türkmen'in bir ulu evlâdına tesir eden Türkmen'in bir diğer ulu evlâdının kim olduğunda; onun şairane üreticiliğine böylesine tesir edebildiğinde ve aralarında tam 6 asır olan iki şahsiyetin edebî üreticilik ve dünya görüşünün yakınlığındadır.

“Medine'de Muhammet-Türkistan'da Hoca Ahmet” mertebesine ulaşan büyük pir Hoca Ahmet Yesevi'nin dördüncü halifesi, sevgili dervişi olan Kul Süleyman Bakırgani (Hakim Ata), XII.

asırda yaşayıp geçen bir derviş şair olmakla birlikte, devrinde de yüksek bir hürmete mazhar olmuştur. Mahtumkulu da kendi devrinde böylesi bir şöhret ve hürmete layık olmasını bilmiştir. Yaşadıkları devirler arasındaki benzerlikler ile birlikte, bu şairlerin ruh halleri ve kaderleri de birbirlerine benzemektedir.

Mahtumkulu'nun edebî üreticiliğine göz attığımızda, onun, “Gul Süleyman'ın eserleri ile yakından tanışmış olduğunu görüyoruz. Çünkü Mahtumkulu onu sadece severek okumakla kalmamış, ihlasla sindirmiş ve pek çok dizesini aynen geçirmek derecesine kadar varmıştır. Kul

Süleyman'ın sade, anlaşılır, açık-seçik, muhteşem Türkçe eserleri, Mahtumkulu'nu ta gençliğinde kendisine çekmişti.

Böyle olmayacak gibi de değil: Kul Süleyman'ın hikmetleri okunduğunda, ezberlendiğinde veya yazıya geçirildiğinde, büyük bir haz ve coşkunlukla insanın ta yüreğine yerleşiyor.

NOT: Makalemizi Türkiye Türkçesine aktararak Türk Dünyası ilim adamlarının dikkatlerine sunan araştırmacı Yusuf AKGÜL'e teşekkür ederim.

Gözel AMANGULIYEVA

KAYNAKLAR

- AMANGULIYEVA, Gözel (1998), Bakır gandan Safar Kılısam, **Garagum, Sayı:1** Aşgabat.
- ANNAMUHAMMEDOV, Muhammetnazar (1994), **Magtımghulı Gizli Sırım Bar İçde, "Sözbaşı Yazısı: Prof.Dr. A. Orazov"**, Aşgabat.
- BANARLI, Nihat Sami (1971), **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, I Cilt**, İstanbul.
- BEKMIRADOV, Ahmet (1989), Hekim Atadan habar Alsak, Edebiyat ve Sungat, Aşgabat.
- GUL ŞEREF(1899), **Kıssa-yı Hubbi**, Kazan, "Tipolitografiya İmperatorskogo Univer-siteta".
- ELYAZMA, I Türkmenistan Millî Elyazmaları Enstitüsü, Kayıt No: 56
- ELYAZMA, II Türkmenistan Millî Elyazmaları Enstitüsü, Kayıt No: 546.
- MAHTUMKULU, II (1983), **Magtımghulı Şıgırlar**, Aşgabat, "Türkmenistan Neşriyatı".
- NEVAÎ, Ali Şir (1996), **Nesayimü'l-Muhabbe Min Semayimi'l-fütüvve**, İst. 1979.
- SAMOYLOVİÇ, A.N. (1960), **Hakim Ata-i Mahtumkulu**, Aşgabat.
- ORAZGULIOĞLU, Sabır-SARLIGIZI, Gözel (1995); **Gözli Ata**, Aşgabat "Ruh"
- YASAVI, (1992), **Ahmad Yasavı Divanı, Hikmat**, Toşkent.
- ZALEMAN, K.G. (1897), **Rısalei Hekim Ata**, Sankt-Peterburg.

**ONE OF MAHTUMKULU'S
SPIRITUAL TEACHERS:
YESEVİ DERVİSH HAKİM ATA**

Gözel AMANGULIYEVA
*Turkmen National Institute of Manuscripts
Research Assistant*

ABSTRACT

One of the representatives of Turkish mysticism Hakim Ata is the dervish and successor of Ahmet Yesevi, who is the founder of this literature.

To continue the spiritual and literary line of the Yesevi school Hakim Ata was personally appointed by Ahmet Yesevi to Khorezm region and Hakim Ata left deep impressions on the Turkish communities of that region; he had gained fame comparable to his sheik's by his wisdom and guiding; in this framework Turkmen tribes over Caspian were also influenced by his fame which spread to all over Turkestan.

Hakim Ata occupies a special place in Turkmen folk literature and Turkmen classical poetry. Turkmen people by giving him titles of Gul Suleyman, Suleyman Bakrygani, Suleyman Ata and accepting him as one of their social identity, had absorbed his vision of the world in their culture and transformed his wisdom in their life-styles. With this mission of his Hakim Ata had become a "spiritual teacher" for many Turkmen classical poets.

Mahtumkulu by tending to mysticism developed this line according to the era and society he lived in; accepted Hakim Ata as one of his spiritual and literary teachers and as a result transferred the mystic interaction to the Turkmen society of the 18 th century.

Literary influence of Hakim Ata on Mahtumkulu is clearly seen as some wisdom sayings and poetry lines of Ahmet Yesevi can be noticed in those of Hakim Ata's. This is the fact of interaction between mysticism masters in traditional Turkish Islam culture.

Key Words:

Yesevi, Hakim Ata, Mahtumkulu, Islamic Literature, Literary Interaction, National Culture

ОДИН ИЗ ДУХОВНЫХ НАСТАВНИКОВ МАХТУМКУЛЫ, ДЕРВИШ ОРДЕНА ЯССАВИ - ХАКИМ АТА...

Гёзель Амангулиева
Туркменистанский Институт
Национальных Рукописей

РЕЗЮМЕ

Один из представителей тюркского мистицизма, Хаким Ата является дервишем и преемником Ахмеда Яссави - основателя мистицизма.

Для того чтобы продолжить духовную и литературную линию школы Яссави Ахмед Яссави лично направил Хаким Ата в Хорезм, где он оставил неизгладимый след среди тюркоязычных народов этого региона; достиг славы, достойной своего шейха мудростью и наставлениями на истинный путь. В этой связи его слава в Туркестана докатилась до закаспийских туркмен.

У Хаким Ата особое место в произведениях народной литературы и поэмах туркменских поэтов-классиков. Для туркмен Хаким Ата является одним из них, они наделяют его такими титулами как Гул Сулейман, Сулейман Бакыргани, Сулейман Ата, туркмены абсорбировали мировоззрения Хаким Ата в свою культуру, его мудрые изречения стали норма жизни. В связи с этой миссией Хаким Ата стал "учителем-наставником" многих туркменских поэтов-классиков.

Обращаясь к мистицизму Махтумкулы развивал эту линию согласно особенностям времени и общества, Хаким Ата для него один из духовных и литературных наставников, таким образом он способствует переносу цепи взаимовлияния мистицизма в туркменское общество 18-го века.

Аналогично тому как некоторые мудрости и строки Ахмеда Яссави были присвоены Хаким Ата можно наблюдать влияние Хаким Ата у Махтумкулы, а это в рамках традиционной тюркско-исламской культуры явление взаимовлияния между мастерами мистицизма.

Ключевые слова:

Яссави, Хаким Ата, Махтумкулы, мистицизм, литературное взаимовлияние,